Att orientera med kompass – men utan karta

Några tankar kring varför OP, främst OP/VFU, blev som det blev och hur det blev

av Johan René

Résumé

The creation of an academic science-based officers' education in Sweden has had its challenges. In this article I will concentrate on the problems with vocational training (in Swedish Verksamhetsförlagd utbildning – VFU) within the Officers' Programme (OP), what happened and why. When starting the work with the OP, the aim was a highly practical education, more training than a scientific approach. When this was judged by the University Chancellor's Office (UKÄ or HSV) as not appropriate, another approach had to be adopted. Even if the new solution was more university-like, two semesters out of six were still allocated to vocational training. There was no consensus among scholars or the military about aims and means for this training which left a great deal of freedom to the National Defense College and the various military branch schools to solve the problem. In fact there is no general solution how to integrate academic education and vocational training. The only certain decisive point is the rationale and soul of the profession itself. In the Swedish academic world this leads to very different solutions for different professions to the above mentioned integration. That the OP has a solution different from other professional educations is therefore not a problem but reflects the demands of the officers' profession. For an academic education in its infancy there are of course lots of demands of adaptation to academic custom, some justified, some not. There are i.e. questions of teachers' competence, scientific progression and budgetary rationality that must be discussed and solved. Many of the aims derived from these discussions may take 10-15 years to accomplish. But despite this you can assert that the OP is on the right track. Even if the map was and is imperfect, the compass points in the right direction.

NEDANSTÅENDE ÄR ETT försök att beskriva hur VFU växte fram i FHS-tappning, vilka motiv som kan identifieras, vilken förståelse som låg bakom tagna beslut och vilka förändringar som vidtagits eller bör göras. Allt har inte tagits med. Man kan konstatera att målet hela tiden har varit att skapa en officersutbildning, som tar till vara de förhållanden och styrfaktorer som traditionellt varit vägledande. Kompassen har funnits där och pekat ut riktningen.

Däremot har vägledningen i form av lag och förordning, direktiv och tillsägelser inte varit klargörande – stundtals förvirrande – eftersom både FM och den akademiska världen är synnerligen månghövdade företeelser utan påtagbar samordning i åsikt och insikt. Kartan har ritats av många, som inte heller dragit sig för att rita över det andra har gjort, eller helt enkelt ritat en egen karta på eget papper. Och en sak har alla dessa försök gemensamt, ingen av kartorna är tillnärmelsevis fullständig – eller ens klarläggande – till och med någon gång felaktig.

Historik

När diskussionerna om ett akademiskt YOP (Yrkesofficersprogrammet) började omkring år 2004 såg vi egentligen bara en fortsättning av tidigare YOP men med ett tredje ”akademiskt” år. Enhetsbefälssystemet låg fast, liksom föreställningen i detta system att yrket började som en praktiskt inriktad gärning, som för vissa väl skickade officerare utvecklades och förädlades till en mera intellektuell verksamhet. Därav kom också logiskt den lösning för YOP 06, som innebar fyra ”praktiska” terminer (T1-2, T5-6) vid funktionsskola och däremellan två akademiska terminer, vid alternerande MHS Halmstad respektive Karlberg[1] på grund av förläggningsproblem vid bägge skolorna.

Denna lösning underkändes av dåvarande Högskoleverket (HSV, numera Universitetskanslersämbetet, UKÄ). Den tillgodosåg inte kraven på en akademisk yrkesutbildning på grundnivå. I efterhand kan man inse att en lösning, som innebar att all undervisning i själva verket bedrevs på annat ställe än på högskolan, med i huvudsak lärarpersonal utan akademisk utbildning och akademisk pedagogisk kompetens, inte kunde anses vara högskolemässig. Att FHS skulle utöva ledning över vad som utspelade sig i lektionssalarna genom ett ganska diffust program- och ämnesansvar, ibland kallat för ”den virtuella högskolan”, var nog – ärligt talat – en inte särskilt realistisk tanke. Den fann ingen tilltro hos HSV:s granskningsgrupp.

Underkännandet föranledde ett omtänkande i HKV och i FHS ledning. Ledande principer blev ett helhetsansvar hos FHS samt realistiska förutsättningar för en vetenskaplig progression. Det sistnämnda krävde att YOP (nu omdöpt till Officersprogrammet (OP)) inordnades under FHS samt att huvuddelen av programmets undervisning skulle ske vid FHS i Stockholm, men med förläggning av kadetter och lektionssalar till Karlbergs slott. Härav följde likväl ett stort behov av att förlägga delar av utbildningen till Försvarsmaktens funktionsskolor, eftersom de nya officerarna efter examen skulle vara ”nyckelfärdiga” att tjänstgöra vid funktionspluton.

Funktionsskolorna var röststarka i utredningsarbetet, HKV var det inte. Skolornas krav tillgodosågs genom att två hela terminer avsattes till utbildning vid dessa skolor. Vad detta var för utbildning rent högskolemässigt diskuterades. Rent professionellt var det inga frågetecken – denna utlokaliserade utbildning skulle ge sådana yrkes- och funktionskunskaper, som den centraliserade utbildningen vid FHS inte skulle kunna ge. Och utbildningen bedömdes som helt nödvändig för den yrkesverksamhet, som skulle möta den nye officeren efter examen. Men den var inte praktik i vanlig mening och heller inte en tydlig högskoleutbildning. En målinriktad utbildning, med goda resultat inom sitt kunskapsområde – men inte grundad i vetenskap och/eller beprövad erfarenhet utan snarare i lärarens erfarenheter och förförståelse.

Den möjlighet till interaktion mellan utvecklande och undervisande delar, som var en följd av lokaliseringen av funktionscentra och -skolor till samma verksamhetsställen, utnyttjades inte – snarare fanns det en tankemässig klyfta mellan dessa aktiviteter. I dåvarande tider präglade av NBF (Nätverksbaserat försvar) var utvecklingssidan i hög grad prioriterad och autonom i förhållande till all annan verksamhet i Försvarsmakten. Att utveckling och utbildning skulle verka i symbios – stöttande varandra – var en främmande tanke. NBF självdog följaktligen.

I detta sammanhang upptäckte FHS begreppet ”verksamhetsförlagd utbildning”, VFU,[2] som ett sätt att förena utbildning och praktik. Det tolkades av oss som en möjlighet att flytta ut utbildning från en strikt lektionssals- och litteraturbunden form (traditionell

humanistisk undervisning) till en form, där undervisning och praktik gick hand i hand. Där teorin var en del av förutsättningarna för praktiken, men praktiken också en förutsättning för teorin.

Denna tolkning passade vår egen förståelse för hur en militärt präglad undervisning borde genomföras för att få fram bra officerare. Således adopterade vi begreppet men anpassade tillämpningen till de förutsättningar, som ges av att Försvarsmakten är den ende kunden till vårt resultat samt genom både lag och monopolställning också den enda organisation, som får och kan stödja och genomföra praktisk militär verksamhet.

Att vi hamnade i att VFU omfattar två på varandra följande terminer och inte är uppdelad i småperioder, berodde främst på att vi på detta sätt löste ett förläggningsproblem i Stockholm men också avbördade oss ett potentiellt omfattande samordningsarbete med FM:s skolor och förband. I bästa fall räckte förläggningsmöjligheterna vid Karlberg till två årskullar men inte tre. FM skulle svara för förläggning i och med att det tidigt blivit ett postulat – understött kategoriskt av FM ledning – att kadetterna skulle avlönas genom värnpliktsförmåner och inte genom studielån. På funktionsskolorna fanns det en stor outnyttjad förläggningskapacitet, som kunde utnyttjas rationellt på detta sätt.

Dessutom överensstämde tanken med två hela terminer också med funktionsskolornas syn på, hur utbildningen borde bedrivas, och hur man skulle kunna inordna truppföringsmöjligheter i utbildningen. För detta krävdes bl a tidsmässig handlingsfrihet för att kunna samordna nödvändig förutbildning med de utpräglat praktiska verksamheterna. Skolorna hade dessutom, beroende på olika förutsättningar vid regementena, olika tidpunkter när materiel och personal kunde frigöras för VFU-ändamål. Genom att man överlämnade detaljplaneringen till skolorna, besparades FHS en stor (omöjlig?) administrativ börda för samordning av VFU.

Funktionsskolorna fick föreslå utbildningsmoment och hur sammanslagning skulle ske till kurser. FHS fattade beslut om kursplanerna. Ämnesinstitutionerna deltog mycket aktivt i utformningen av dessa samt skulle genom examinatorerna kontrollera genomförandet. FHS påtog sig att svara för ämnesmässig och pedagogisk vidareutbildning av skolornas lärare.

Genomförandet

Det övergripande problemet för genomförandet är (även fortsatt) att skolutbildning (och egentligen all långsiktig personalutveckling – till skillnad från materielutveckling –) är lågt prioriterad i Försvarsmaktens budgetarbete. Så har det varit i minst tjugo år – det finns alltid något dagsaktuellt förhållande (utlandstjänst eller ryskt hot), som övertrumfar den långsiktiga utvecklingen. Och det som är högst prioriterat behöver inte någon planeringssikt – man tar av det som finns på någon annans (mindre prioriterads) bekostnad.

Främst personal- men också materieltillgång har därför kännetecknats av ryckighet och att planerade aktiviteter fått ställas in eller ändras med kort varsel. Det mesta av detta har skett, genom att nödvändiga beslut har tagits på skolorna. Planeringen där har mestadels genom tillerkänd handlingsfrihet kunnat omhänderta konsekvenserna. Vid någon skola har dock konsekvenserna blivit sådana att FHS fått ingripa antingen genom stöd eller genom att hota med underkännande av en hel funktionsomgång.

Eftersom det tydligt var så att FHS genom sina besök[3] hade en många gånger mera aktuell problembild för de olika skolorna än HKV, kunde FHS med aktuella exempel visa på problem och också föreslå hur de

skulle lösas, bl a med hjälp av FHS självt. Ett gott förhållande och förtroende fanns som grund för samarbetet i triaden FHS-HKV-funktionsskolorna.

I grunden var det FHS, som ledde utbildningen, men med förslagsrätt från funktionsskolorna. Kurserna fick härmed en utformning, som grundade sig på lokala initiativ, vilket medförde att alla VFU såg olika ut med egna kursplaner och ordningsföljd. Resultatet av detta blev eftersträvad lokal handlingsfrihet (och nöjda funktionsskolor), men också en komplicerad administration av kursplanerna med ett ständigt förändringsarbete. Detta har förändrats i och med reformerna efter UKÄ-granskningen 2014. De lokala avvikelserna har flyttats till kursbeskrivningsnivån och når inte kurs- och utbildningsplaner. En ökad likriktning är följden.

Kursbeskrivningarna utformades tidigare helt lokalt, examinator kunde i bästa fall kontrollera att kursplanen härvid följdes. Idag efter reformeringen ska kursbeskrivningarna utformas i samråd med examinator, som också ska delta i utbildningen i sådan grad att det kan kontrolleras att kursplanen följs.

Examinatorerna har haft en väsentlig roll för både kontroll av utbildningen men också för utvecklingen av lärarkadrarna vid funktionsskolorna. Alla examinatorer har tidigare inte nått upp till förväntningarna. Erfarenheterna visar ett blandat resultat från mycket stort och gott inflytande till i stort sett inget alls. FHS behöver lägga en ökad kraft vid egen lärarrekrytering och lärarutveckling men också att påverka FM rekrytering till sina egna skolor.

FHS påverkan på funktionsskolorna har skett genom ett flertal kanaler, examinatorerna har nämnts ovan. Minst lika stort genomslag har FHS besök och andra möten haft på lärare och skolchefer. För att systematisera denna påverkan och dokumentera skolornas egenuppfattning liksom FHS bedömning skapades ett självvärderingssystem ca 2011. Det måste påstås ha fungerat väl och i FM interna budgetdiskussioner också ha hjälpt till att understryka behov till förbättringar. Utbildning av skolornas lärare i ämneskunskap och högskolepedagogik har mestadels givit tydliga resultat och förbättringar.

Skolorna upplever överlag att FHS inträde i utvecklingen av FM skolor varit till fördel för båda parter och att det inneburit kraftfulla steg mot bättre skolundervisning i FM i allmänhet.

Progressionsproblemet

Kopplingen mellan FM utvecklingsarbete och skolorna har förbättrats genom att verksamheterna inordnats under skolchefen på alla skolor. Däremot är utbytet mellan verksamheterna fortfarande på för låg nivå. Efter reformeringen 2014–15 finns dock tydliga krav på koppling mellan vetenskap, beprövad erfarenhet, yrkesutövning och utveckling av funktion och yrke bl a inför skrivandet av det självständiga arbetet. Detta kommer att kräva en betydligt utökad interaktion mellan utveckling, undervisning, kadetter och möjligen att beteckningen lärare inte får samma begränsade innebörd som nu. Lärare och utvecklare blir samma personer, liksom i högskolevärlden i övrigt.

Det kvarstår dock att det enskilt största problemet med OP VFU är den skiftande (akademiska, men också ämnesmässiga) kvaliteten på skolornas lärare och FHS examinatorer. Inte heller här finns någon ensartad bild. Avsaknaden av disputerade eller åtminstone akademiskt utbildade lärare (och även examinatorer) är naturligtvis i grunden ett formellt problem, men det betyder en hel del även i praktiken. I ett nyligen akademiserat yrke (profession) är förhållandet

naturligt, men det borde finnas en plan för avhjälpande.

Före en fortsatt diskussion om lärarkvaliteten på skolorna måste sägas att frågan om den vetenskapliga progressionen under VFU accentuerades under granskningsarbetet – redan när FHS underlag skrevs. Frågan ägnades inte mycket tanke under pionjäråren 2005–2010. Snarare sågs VFU som en nödvändig del i yrkesprogressionen i programmet utan annan koppling till den vetenskapliga progressionen än att ge inspiration till det självständiga arbetet. Detta betraktelsesätt med två olika progressioner är numera övergivet.

Under arbetet inför UKÄ granskning blev problemet med de dubbla progressionerna accentuerat. Vissa VFU (t ex pilot, flygstridsledare och nautiker) byggde i mycket liten grad på tidigare undervisning utan var nya spår med ibland nya ämnen med egen (eller ingen) vetenskaplig internlogik. Att beskriva detta akademiskt trovärdigt visade sig vara mycket svårt, även om en hopknytning av de olika kunskaps- och förmågetrådarna sker den sista terminen. För de flesta VFU fanns och finns det dock en tillräcklig logik som kan beskrivas i trovärdiga termer.

I det fortsatta arbetet efter det att UKÄ underkänt OP, definierades VFU-kurserna som fortsättningskurser. FHS har tagit sig rätten att själv definiera och skriva nödvändiga kursplaner för VFU utan hänsyn till lokala funktionsskolors önskemål. Dessa ska i stället påverka planeringen på kursbeskrivningsnivån (genomförandet) och detta ske i samråd med FHS examinator, som förutsätts vara disputerad eller akademiskt utbildad. En viktig faktor för att FHS ska kunna stå upp för FK-nivån på VFU-kurserna är således examinatorernas kvalitet och arbetsinsats. Och naturligtvis VFU-lärarnas akademiska förståelse och yrkeskunnande.

Lärarproblemet

Rekryteringen av lärare till FHS militära lärarkader har avstannat trots att avgångarna sker i minst samma takt som tidigare. Ett ökad lärarunderskott är följden, och således finns en resursbrist för att skolan ska kunna utse tillräckligt många, kunniga och arbetsförmögna examinatorer. Dessutom påverkar detta FHS egen förmåga att ge kvalitet i all utbildning vid skolan inte minst lärarutbildning för nytillkomna lärare och VFU-lärarna.

Rekryteringen av lärare till FM skolor kännetecknas av FM personalbrist samt prioriteringar, som ger resultatet att det alltid finns viktigare områden än skolutbildningen att allokera personalresurser till. Och att personal alltid finns att omfördela från skolorna till andra på i budgetprioriteringarna ”viktigare” områden. Kontinuiteten blir lidande, och avskrivningstiden för gjorda investeringar i lärarutbildning blir kort och måste repeteras ofta. FM:s policy att (av kostnadsskäl) undvika kommenderingar till skolorna förvärrar situationen särskilt på skolor utan egen personalkader (typ Markstridsskolan i Kvarn). Medan vissa skolor har en stabil FHS-utbildad lärarkader, finns det också ett antal exempel på motsatsen. I några fall kompenseras bristerna med entusiasm, god anpassningsförmåga och yrkesinsikt, men som system finns det en del att åtgärda med behov på både kort och lång sikt.

På mycket lång sikt måste målet vara att verksamheten vid skolorna vägleds av vetenskaplig och taktisk insikt – inte bara för genomförande av VFU och annan skolutbildning – vilket innebär att skolorna bör ha en utvecklings-/utbildningschef, som är disputerad och att lärar-/utvecklarkadern till del består av akademiska officerare. ”Hantverkarkunskap och -förmåga” kommer alltid att vara nödvändiga i denna form av

verksamhet, specialistofficerare måste finnas vid skolorna, men vetenskapligt respektive taktiskt kunnande är de andra två grundbultarna i en fungerande utvecklar-/utbildarverksamhet. Det är minst 15 år dit.

Det finns inte mycket spår i dagens diskussion vid FHS och FM om detta. Men i själva verket är VFU-organisationen ett verktyg för akademiseringen (eller kanske skapandet) av officersprofessionen – inte ett självändamål där antalet studenter i klassrummet är avgörande faktor. Viss lärarkontinuitet och en akademisk kunskapsbredd i officerskadern är nödvändiga för att systemmässigt få hög kvalitet och utbytbarhet för FHS-lärarna, FM-lärarna och kunskaps- och förmågeutvecklarna. Dessa måste ses som en gemensam kader och en viktig uppgift för FM borde vara att styra officerare till denna verksamhet.

Funktionsproblemet

En annan viktig fråga är behovet av specialkunskaper. Traditionellt har detta inom armén tillgodosetts genom rekrytering inom funktionsregementena. En officersaspirant har utbildats inom funktionens ram och först senare i utbildning gått i en gemensam arméskola (Karlberg, Krigsskolan respektive KHS SK, resp MHS/FHS Allmänna kurs). Man kan påstå att flygvapnet utrerat detta ytterligare i NBO medan marinen gått motsatt väg, från en gemensam början till funktionsuppdelning vid utträdet till förbanden.

I dagens ynka försvarsmakt finns det fortfarande behov av specialistkompetenser, men behovet av kvantitet är mindre än i den stora Försvarsmakten före 2001. Utbildningen till dessa kompetenser kan omfatta enstaka människor i stället för 10- eller t o m 100-tals som förr. Sett ur effektsynpunkt har detta lett till en diskussion främst om det är ekonomiskt försvarbart att förhållandet lärare-studerande är ett till siffror under fem. Det är dock rimligt att en sådan diskussion utgår från om det finns behov av vissa kompetenser, sett främst ur ett operativt och inte ur ett ekonomiskt rationalitetsperspektiv och när och hur sådan kompetens kan utvecklas. Endast FM kan svara på detta efter en grundlig analys grundat på operativa behov.

Vi står idag i en gränslinje, där FM måste lämna en värld där man kunde avskaffa förmågor som då inte kunde erbjudas det internationella samfundet (t ex fältsjukhus). I stället finns det ett tydligt hot – det finns en motståndare, som kommer att försöka utnyttja våra svagheter och brister. Och då kanske inte FM eller FHS självmant ska skapa dessa utan operativ eftertanke. Funktionsproblemet löser inte FHS, det gör möjligen FM. Men följdfrågan om funktionsutbildningens rationalitet (eller effektivitet?) avgörs inte av kostnaden för FHS utan av de operativa behoven.

Rationalitetsproblemet är kanske inte löst för det? En organisation (FM) som är för liten för sitt ändamål, måste besitta en tillväxtförmåga. Och en sådan bygger på ”överutbildning” av förmågor för att lösa uppgiften. Vari ligger egentligen irrationaliteten?

Avslutning

Under 2016–17 har förre universitetskanslern Lars Haikola utrett VFU i OP, med undertecknad som engagerad expert. Utredningens viktigaste slutsats skulle kunna påstås vara, att den svenska akademiska världen inte har någon gemensam uppfattning om vad VFU är eller ska vara. Utformningen av olika yrkesutbildningars VFU styrs inte av ett gemensamt regelverk eller någon gemensam akademisk sedvana. Den vetenskapliga progressionen verkar generellt vara otydlig inom denna del av utbildningen, det är i stället

de olika yrkenas egen rationalitet som styr. Påfallande ofta visar de praktiska delarna av professionsutbildningarna mycket stora likheter med, hur praktik bedrevs före det att utbildningarna akademiserades. Att det för officersyrket är så, är således inget problem utan tvärtom en styrka, som vi delar med de flesta andra akademiska yrkesutbildningar. En styrka eftersom yrkesutbildningens syfte – även efter akademiseringen – främst är att frambringa duktiga yrkespraktiker.

När kompassen visar rätt gör det inget att kartan är opålitlig. Styrande måste vara erfarenhet, yrkeskunnande, insikt och förståelse – inte räddhåga eller anpasslighet.

Författaren är överste och ledamot av KKrVA.

Noter

1. Militärhögskolorna hade skapats vid officersutbildningsreformen 1997, sedan beteckningen MHS blivit ledig genom sammanslagningen av ”gamla” Försvarshögskolan (FHS) och ”gamla” Militärhögskolan (MHS) till ”nya” Försvarshögskolan (FHS) 1996. Namnet högskola betyder i detta fall inte tillhörighet till de statliga universiteten och högskolorna – med HSV/UKÄ som tillsynsmyndighet – utan enbart att skolorna bedriver eftergymnasial utbildning, jämför t ex Polishögskolan. För de ”gamla” FHS och MHS innebar beteckningen ”högskola” snarast att de bedrev militärt sett högre utbildning d v s utbildning för högre officerare.
2. Begreppet ”verksamhetsförlagd utbildning” infördes med den nya lärarutbildningen ca 2000. I detta sammanhang ovan avser tiden kring 2006.
3. I själva verket borde denna verksamhet ha kallats inspektion. Emellertid kan inte en myndighet inspektera en annan utan tydligt tillsynsansvar. Sådant finns inte i förhållandet mellan FHS och FM. Därav beteckningen ”besök”.